

Tot recordant SANTIAGO GRISOLIA

Rafael Andarias Estevan
Metge

Poc després d'assabentar-me de la mort del professor Grisolia, esdevinguda l'agost passat, vaig decidir que la meua propera col·laboració per a DAUALDEU versaria sobre la seua presència com a convidat d'honor als Escacs vivents de Xàbia del 2008, esdeveniment cultural que tinc el privilegi de dirigir des de la primera edició de 1996.

Abans de continuar, però, he d'explicar, ni que siga breument per al lector que ho desconega, en què consisteix aquesta original iniciativa que organitza la Comissió de Festes de Loreto amb la col·laboració de l'Ajuntament i que el 2002 va ser distingida amb el títol de Festa d'Interès Turístic Nacional.

Què són els Escacs vivents de Xàbia

Són una modalitat escènica singular que suposa una nova forma d'entendre aquesta centenària varietat d'escacs. Es pot definir com «una història explicada mitjançant una representació teatral, interpretada per escolars, que pren com a base una partida d'escacs». En realitat, l'espectador assisteix més a la contemplació d'una obra teatral que al desenvolupament d'una partida, de manera que no cal saber jugar a l'escacs per entendre la representació. Aquesta iniciativa pren elements del teatre clàssic i dels escacs vivents, i en crea una modalitat teatral diferenciada anomenada «escacs vivents teatrals».

Cada any hi participen 32 escolars (el nombre de peces del joc) d'entre 6 i 14 anys i una vintena de membres de la Comissió. I des de fa sis anys tenim el luxe de comptar amb l'Orquestra Simfònica del Centre Artístic Musical de Xàbia. La funció requereix la presència d'un narrador i de dos jugadors que lliguen els moviments d'una partida de la història dels escacs triada *ad hoc* perquè encaixe amb l'argument de cada any. Aquests jugadors són un escolar destacat del Club d'Escacs Xàbia i un convidat d'honor que és una personalitat de relleu.

Antecedents d'aquest article

A finals del 2011, **Jaume Pastor**, sabedor del meu interès per la ciència, va anar un dia a veure'm per lliurar-me el primer número d'una publicació que un grup d'entusiastes acabava de llançar en paper per a la divulgació científica i tecnològica i, a sobre, en valencià! de nom DAUALDEU, per cert, un títol magnífic. Em vaig alegrar molt i li ho vaig agrair; i, a més, li vaig assegurar que ja podien comptar amb un lector fidel i que la difondria. I, en això, vaig caure que el tema dels Escacs vivents de feia tres anys, el guió del qual vaig escriure, va abordar la història de la ciència amb el títol *E pur si muove*¹ i que va prendre com a base la partida que van disputar **Santiago Ramón y Cajal** (gran aficionat als escacs) i el seu col·laborador **Bruno Solano** el 1898. Aleshores, li vaig suggerir que es podria recollir aquesta representació en algun número proper. A Jaume li va semblar de perles i no vaig trigar a facilitar-li documentació sobre aquesta partida. Així, al número 2, Carmen Bolufer i Laura Jover van escriure una recensió sobre l'obra.

El professor Grisolia als Escacs vivents

A principis del 2008, ens vam reunir per planificar l'Escacs (d'aquesta manera ens referim habitualment als nostres Escacs vivents) d'aquesta edició. Quan es va plantejar el tema a representar, vaig proposar una idea que em rodava pel cap des de feia temps: la història de la ciència. Es va acceptar per unanimitat i de seguida em vaig posar mans a l'obra.

Quan en tenia enllestida la primera versió, vaig pensar en qui podria ser l'Invitat d'Honor i, gairebé alhora, em va venir al cap el nom de Santiago Grisolia. Abans de continuar, vull assenyalar que vaig tenir l'oportunitat de conèixer-lo el 1979, un parell d'anys després del retorn dels Estats Units. Jo era aleshores estudiant de medicina a València i, un dia, vaig saber que la Fundació Valenciana d'Estudis Avançats (entitat constituïda un any abans pel professor Grisolia, juntament amb altres destacades personalitats valencianes) havia organitzat un curs d'iniciació a la investigació, de diversos mesos de durada, dirigit pel mateix Santiago Grisolia que impartiria la conferència que tancaria el curs (va ser una de les primeres iniciatives que va realitzar per impulsar la ciència després de tornar a la seua terra, ja que els Premis Jaume I es van instaurar una dècada més tard). I em permetré explicar un comentari seu que considere d'interès i que em sembla que no és conegut. Després de la intervenció, un alumne li va fer una pregunta. No recorde exactament les paraules, però va ser una cosa així: «Quin és el moment que més vos impacta emocionalment quan vostè està investigant?». Després d'un llarg instant de reflexió —segur que no esperava aquesta pregunta—, va respondre: «Quan un està aguantant al petit univers d'un microscopi electrònic i contempla una troballa i sap que és la primera persona del món que ho veu».

A la reunió següent de la Comissió, que es va convocar per preparar les diverses àrees que intervenen a l'Escacs (vestuari, *atrezzo*, etc.), vaig voler saber què els semblava la possible presència del professor Grisolia i tots van convenir que ho havia d'intentar, ja que seria una empenta formidable per a l'Escacs i, a més, comptaríem amb un tercer Premi Príncep d'Astúries que ens honoraria amb la seua presència (anteriorment hi van acudir **Pedro Duque**, 1996, i **Juan Luis Arsuaga**, 2002).

Cavil·lant com fer-ho, vaig recordar que el meu bon amic **Lluís Such Belenguer** (professor del Departament de Fisiologia de la Universitat de València) va esmentar, en certa ocasió, que coneixia personalment Santiago Grisolia. Li vaig trucar i el vaig informar de la nostra pretensió (té la seua segona residència a Xàbia i coneix el nostre esdeveniment des dels seus inicis) i em va dir que, encara que podia parlar directament amb don Santiago (així es referia a ell), era preferible seguir les vies oficials adequades, atés que vindria en qualitat de president del Consell Valencià de Cultura. Luis va parlar amb un amic, membre del Consell, perquè li digués la manera de fer la gestió i, poc després, la Comissió va redactar un escrit que vam enviar a la secretaria del Consell.

Lautaro Molina i Santiago Grisolia

Una setmana més tard, reberem la contestació en què se'ns anunciava que Santiago Grisolia acceptava venir a l'Escacs i que ens rebria al seu despatx de la Fundació perquè li facilitarem més informació sobre la seua comesa. Vam trucar a Lluís —que com sospitàvem ja coneixia la notícia— i no recorde si es va oferir ell o si vam ser nosaltres els que li ho vam sol·licitar perquè fera el paper d'amfitrió i guia del professor Grisolia, en nom de la Comissió, durant la seua estada de dos dies a Xàbia.

La presidenta de la Comissió, que aleshores era Clara Sapena, i un servidor ens desplaçarem a València. Don Santiago ens va rebre molt amablement; i, només arribar, ens va oferir no un refresc o un cafè, sinó una orxata! (des que va xafar la seua terra va intentar impulsar, a més de la ciència, la nostra cultura i tot allò autòcton).

Vaig passar a detallar-li el desenvolupament de l'obra i la seua funció a l'Escacs, que seria la del jugador que llegiria els moviments de les blanques, és a dir, encarnar-se en la ment com a escaquista de Ramon i Cajal; i, després, Clara el va obsequiar amb un exemplar de l'últim llibre que la Comissió edita tots els estius. He d'assenyalar que aquesta publicació és, en realitat, un llibre veritable que, a més de recollir la seua extensa programació (religiosa, festera, esportiva, i cultural) conté més d'una vintena d'articles escrits per col·laboradors d'alt nivell que aborden la història i cultura xabienca. Per la seua banda, el professor Grisolia ens va lliurar dos llibres publicats per la Fundació: un commemoratiu del naixement de Severo Ochoa (va ser la seua mà dreta) i un volum sobre la figura de Jerónimo Muñoz, astrònom i geògraf valencià del s. XVI. He de confessar que, en aquell moment, nosaltres dos no coneixíem l'existència d'aquest científic valencià (a l'últim apartat d'aquest article sabreu el motiu pel qual ens va regalar, precisament, aquest llibre).

I va arribar la data desitjada

Dissabte al migdia de celebració de l'Escacs vivent va arribar al Parador de Xàbia Santiago Grisolia, acompanyat per la seua dona Frances Thompson —també investigadora (va faltar el 2017)— en un vehicle oficial amb xòfer. L'Ajuntament i la Comissió li van oferir una afectuosa recepció seguida d'un àpat memorable en honor seu.

I, tal com havíem convingut, don Santiago es va presentar gairebé mitja hora abans del començament de l'obra, lluint un vestit elegant d'estiu de blanc impol·lut. Li vaig presentar el narrador de l'obra, el neurocirurgià valencià Manuel Bordes, i els vaig deixar xarrant, ja que vaig començar a preocupar-me perquè s'endarreriria Lautaro Molina, l'adolescent que conduiria les negres. Finalment, va aparéixer, però per a la meua sorpresa, i ignorant les meues recomanacions pel que fa a la vestimenta, es va presentar abillat amb un variat sortit de complements a base de collarets metàl·lics, cadenes penjant de no sé on, polseres amb broquetes i flamants botes negres. Després d'una discreta i llarga discussió en un lloc apartat del recinte, va acceptar treure's el més cridaner sota la seua comprensiva condescendència en considerar-me poc tolerant en no respectar els seus gustos personals. I com que, a més, anava de negre rigorós —combinat amb els cabells caragolats, encara més negre si pot ser— el seu vestit contrastava amb el del seu adversari, oferint tots dos una singular però coherent estampa, tot siga dit, amb els seus papers respectius de blanques i negres.

I, per fi, faltant mitja hora per a les deu de la nit, va començar la representació d'*E pur si muove* amb la presència de l'il·lustre convidat d'honor d'aquesta edició, el professor don Santiago Grisolia, que als 85 anys va acceptar participar en la nostra obra teatral que, a més, de tractar d'entretenir tenia un altre objectiu: la divulgació de la Ciència.

La funció va arrancar de manera espectacular: van aparèixer més d'una desena d'escolars portant grans globus de diverses mides i colors que simulaven el sistema solar. Els que portaven la Terra i la Lluna es van col·locar al centre del tauler i els restants, que enarboraven el Sol i els planetes, van començar a girar al seu voltant. Després, van entrar les peces blanques, que encarnaven els científics, i les negres, que representaven els contraris a la ciència. La discussió estava servida.

L'obra va mostrar les fites de la història de la ciència amb escenes explicades per la figura del narrador: la invenció de la roda, el gnòmon i la brúixola per les antigues civilitzacions, el descobriment de la trigonometria pels egipcis i les bases de la química pels grecs en establir els quatre elements de la natura.

La representació va assolir l'època medieval amb les aportacions de la civilització àrab: el desenvolupament de la medicina, la difusió dels números àrabs, el signe «zero», l'àlgebra... Així mateix, es van mostrar els avanços de la civilització asteca que va impulsar les matemàtiques, l'astronomia i la medicina.

I ja a l'edat moderna van tenir un lloc destacat **Miquel Servet** i **Galileu Galilei** que en una escena memorable va aparèixer sobre el tauler portant un telescopi. Després, va entrar un dels seus ajudants amb un gosset, el famós gosset de Galileu, i aquest el va instar que l'acostés al telescopi, mentre el narrador deia: «Per demostrar que no hi ha res a témer, Galileu fa mirar al seu gosset pel telescopi».

La representació va continuar amb escenes o narracions que rememoraven l'obra de **Newton**, **Darwin** i **Gay-Lussac**.

Un altre moment inoblidable va ser l'escena que mostre a continuació, tal com consta al llibret:

«Comencem a sentir el so d'una tempesta amb els trons, la pluja i la caiguda de llamps. L'alfil F7 va a la vora del tauler (al costat de la casella F8) i agafa un estel. Alhora, el peó H2 va a l'encontre. L'alfil agafa la milotxa des de la vareta i el peó la corda que penja amb la clau. L'alfil i el peó mitjà corren pel tauler simulant el vol d'un estel en un dia de tempesta».

Quan tots dos porten uns 15 segons volant l'estel, baixa el so i parla el narrador:

«A l'altra banda de l'Atlàntic, **Benjamí Franklin** lliga un milotxa amb carcassa de metall a un fil amb una clau a l'extrem i l'enlaira en un dia de tempesta, observant que la clau es carrega d'energia elèctrica. Franklin aclareix els secrets de l'electricitat en descobrir que els llamps són corrents elèctrics. Poc després, inventa el parallamps».

La funció va finalitzar en el s. XX recordant les aportacions de **Marconi**, **Ramon i Cajal**, **Freud**, **Jung**, **Einstein** i **Fleming**, entre d'altres científics rellevants.

I no vull oblidar les intervencions simpàtiques de don Santiago que, quan llegia una jugada que implicava la captura d'una peça, sempre l'esquitxava de bon humor i afecte cap a Lautaro i els nens. Així, per exemple, en llegir la 17 que era «dama de F6 captura l'alfil de D8» —després de fer diverses jugades prèvies també de captura— la va enunciar de la manera següent, segons recull l'enregistrament efectuat de la representació:

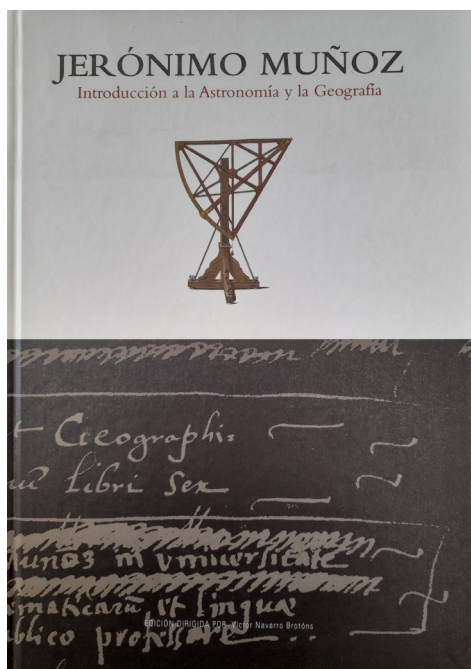
«Dama F6 [breu pausa] fa també pols [rialles de don Santiago] a l'alfil D8... Ho sent molt, però així és [rialles del públic]».

La representació va concloure amb un al·legat final que va llegir amb èmfasi i emoció el magnífic narrador, que també ens va honrar amb la seva presència, el Dr. Manuel Bordes:

«Al nostre país, els bioquímics **Alberto Sols**, **Santiago Grisolia** i **Margarita Salas** continuen desvetllant els

Tres moments de la partida representada als Escacs vivents de Xàbia el 2008, que reproduïa la que van jugar Santiago Ramón y Cajal i Bruno Solano el 1898.

misteris de la cèl·lula; el físic **Ignacio Cirac** aprofundeix al món subatòmic; els paleoantropòlegs **Juan Luis Arsuaga**, **Eudald Carbonell** i **José María Bermúdez de Castro** furguen a Atapuerca per mostrar-nos el nostre origen a la nit dels temps; i el metge **Valentín Fuster** investiga el cor i ens ensenya a cuidar-lo».

Des de fa més de mig segle, la ciència continua avançant, i a poc a poc va guanyant la batalla; i Déu vulga que no es repetisquen els errors del passat. Hem arribat a un alt nivell de desenvolupament; però si no anem amb compte, aquest mateix desenvolupament ens pot conduir al desastre.

A Espanya, els que estíem la ciència no estem sobrats d'amics. Com que la inversió en investigació no proporciona rèdit a curt termini, aquells que haurien de vetllar més pels interessos generals que pels seus particulars, prefereixen adreçar els diners a altres menesters; i quan els nostres científics tornen de l'estranger amb el desig d'investigar aquí, se'ls ignora o se'ls incompleixen les promeses realitzades, i molts han de tornar als països que els van acollir. Espanya es buida de talent...

I tampoc no semblen ser gaire amics de la ciència bona part dels nostres mitjans que prevalen el polític, la xafarderia esportiva i allò més banal per vendre més o augmentar l'audiència. Quan va ser l'última vegada que un descobriment científic va ser portada d'un diari o notícia d'obertura en un telenotícies?

La nostra societat ha de donar més suport a la ciència perquè, al capdavant, és per al seu progrés i benestar. Ens ha de fer pensar que sent la vuitena potència del món, el nostre darrer científic Premi Nobel encara siga Severo Ochoa... ja fa gairebé cinquanta anys.

Volem donar una vegada més les gràcies a vostè, professor Grisolia, per la seua presència aquí aquesta nit, i li desitgem que l'ADN que han format els xiquets al tauler siga la imatge que mantinga en el seu record de la visita a Xàbia».

Unes setmanes després, rebérem una carta de don Santiago on expressava el plaer que li havia representat participar en l'escacs vivent; i pel que fa al llibret, que li vam regalar, va afalagar la tasca de la Comissió, va felicitar els autors de les col·laboracions i, finalment, va manifestar: «els articles etnològics de la revista, sobre molins d'aigua, riurals, fusteria de ribera

i enfilacions marines són un tresor. Les persones que no fan cas d'aquestes coses no tenen una autèntica cultura».

El motiu de l'obsequi del llibre sobre Jerónimo Muñoz

El desembre del 2008, Santiago Grisolia va publicar a ABC un article sota el títol "Ambición desmesurada" del qual es desprèn —a mi em fa aquesta impressió— la raó per la qual en la nostra visita a València, després d'exposar-li l'argument de l'obra i ell fullejar el llibret, ens va obsequiar amb el llibre sobre Jerónimo Muñoz.

Per la seua extensió, transcriuré només els paràgrafs que considere de més interès:

«El pasado 26 de julio, por invitación del doctor Rafael Andarias Estevan, participé en la XIII edición del «Ajedrez Viviente de Jávea». Curiosamente estaba basado en una partida que ganó Santiago Ramón y Cajal, en Zaragoza en 1898, y en el famoso personaje de Galileo, recreando la historia de la ciencia. Dos científicos enteramente distintos: don Santiago, de gran humildad, y Galileo, un ambicioso, ávido de fama (...).

Por ello, me resulta interesante recordar a Galileo Galilei. Posiblemente fuera el científico más inteligente de su época, mas era también muy ambicioso. Aunque, naturalmente, yo acepté el desarrollo del ajedrez viviente y, además, agradezco mucho a los escolares su entusiasta participación, por lo que no les iba a presentar, ni a ellos ni a los organizadores, la imagen de Galileo tomada de un libro de 1970, The Great Innovators, de los editores de News Front/Year.

La verdad es que a nosotros, al Consell Valencià de Cultura, nos interesa mucho el reconocimiento de los científicos a través de la historia, por lo que reproducimos el manuscrito del valenciano Jerónimo Muñoz «Introducción a la Astronomía y a la Geografía». Dicho manuscrito vio la luz muchísimos años antes de las actividades de Galileo y, sin duda, Galileo utilizó sus cálculos matemáticos para desarrollar su obra.

Jerónimo Muñoz era mucho más cauto que Galileo, y vuelvo a repetir que Galileo era el hombre más listo de su época, porque Muñoz guardó silencio acerca de la teoría de Copérnico de que la Tierra, que ya proponía debía ser redonda, se movía, lo cual entraba en contraposición directa con las creencias religiosas del momento (...).

Si arribat el dia, la Comissió, que presideix **Vicent Gavilà**, decideix recuperar aquesta obra (com vam fer aquest 2022 amb el clàssic valencià del s. XV Poema Escacs d'Amor), evidentment, revisariem el llibret anterior i, potser, la figura de Jerónimo Muñoz substituiria la de Galileu (encara que lògicament aquest també hi apareixeria) i el títol, sens dubte, també canviaria.

NOTES

1. *E pur si muove* és la frase que, segons s'explica, Galileu Galilei va remugar davant el Tribunal de la Inquisició quan va ser condemnat per defensar la teoria que la Terra gira al voltant del Sol. «I no obstant això, es mou» és la quinta essència dels científics davant dels convencionalismes de la societat i de l'autoritat; i, a més, condensa els obstacles que han topat, al llarg de la Història, i que encara perduren hui dia entre nosaltres.

2. He d'indicar que, tot i que en l'autoria del llibret consta qui signa aquest article, durant la revisió de les nombroses versions i durant els assajos van ser diversos els membres de la Comissió que van aportar magnífiques idees que es van incorporar al llibret definitiu. Al llarg del text que ve a continuació cite a peu de pàgina als qui recorde amb certesa. Malauradament, i atès el lapse de temps transcorregut, de ben segur que m'oblidi d'alguns per la qual cosa els demane disculpes per no esmentar-los.